

HAHNER PÉTER

„A romlottság a bűn karjára támaszkodva ...”

Chateaubriand Saint-Denis-ben

1815. július 6-ának éjszakáján egy francia író a gyalázat bélyegét sütötte két kortársára. „*Felkerestem őfelségét – írta emlékirataiban. – Senkit sem találtam a szobája előtti helyiségben, ezért leültem egy sarokba és vártam. Váratlanul kinyílik egy ajtó, s belép csendesen a romlottság a bűn karjára támaszkodva: Talleyrand úr Fouché úr által támogatva. A pokoli látomás lassan elhaladt előttem, behatolt a király szobájába és eltűnt. Fouché eljött, hogy hűbéresi esküt tegyen urának. A hűség királygyilkos térden állva a mártír király fivérének kezébe helyezi azokat a kezeket, melyek által lehullott XVI. Lajos feje, a hi-tehagyott püspök pedig jótáll az esküért.*”¹

Ezeket az emlékezetes sorokat François-René de Chateaubriand írta le, a korszak egyik legnagyobb hatású és legtehetségesebb írója. A fiatalok csodálták őt, és példaképüknek tekintették. Az ifjú Lamartine barátaival együtt két napig leskelődött az író háza előtt Vallée-aux-Loups-ban, hogy néhány percre megpillantsa a nagy embert, Victor Hugo pedig e jel-szóval kezdte pályafutását: „Chateaubriand akarok lenni, vagy semmi!” Nem csoda, hogy a szégyenbélyeg, amelyet egy ilyen tekintélyes személyiség sütött Fouchéra és Talleyrand-ra, kétszáz év múlva sem halványult el. Chateaubriand szavait azóta is ismételvezik mindazon írók, politikai gondolkodók és történészek, akik felidéznek ezt a híres éjszakát. „*A romlottság a bűn karjára támaszkodva*” – e mondat nem hiányozhat sem a császárság,² sem a restauráció történetét feldolgozó művekből,³ ahogyan Napóleon,⁴ XVIII. Lajos,⁵ Fouché,⁶ Talleyrand⁷ és Chateaubriand⁸ életrajzaiból sem. Még a legkisebb, egykötetes Larousse Lexikon is

¹ Chateaubriand, François-René de: *Mémoires d'outre-tombe*. 1. Paris, 1997. 1511.

² Például: Tulard, Jean: *Napóleon*. Budapest, 1997. 534.; Madelin, Louis: *Histoire du consulat et de l'empire*. Tome IV. Paris, 2003. 1092.; Furet, François: *A francia forradalom története*. Budapest, 1999. 311. stb.

³ Például: Bertier de Sauvigny, Guillaume de: *La Restauration*. Paris, 1955. 113.; Waresquiel, Emmanuel de –Yvert, Benoît: *Histoire de la restauration*. 1814–1830. Paris, 1996. 142.; Villepin, Dominique de: *Les Cent-Jours ou l'esprit de sacrifice*. Paris, 2001. 542.; Mansel, Philip: *Paris Between Empires. Monarchy and Revolutions*. New York, 2001. 85. stb.

⁴ Például: McLynn, Frank: *Napoleon*. London, 1998. 631–632. stb.

⁵ Például: Castries, Duc de: *Louis XVIII*. Paris, 1970. 254.; Lever, Evelyne: *Louis XVIII*. Paris, 1988. 402–403. stb.

⁶ Például: Zweig, Stefan: *Fouché élete*. 7. kiad. Budapest, 1968. 192.; Cole, Hubert: *Fouché. The Unprincipled Patriot*. New York, 1971. 292. stb.

⁷ Például: Paléologue, Maurice: *Három diplomata*. Budapest, 1932. 34.; Cooper, Duff: *Talleyrand*. Budapest, 1937. 282.; Tarlé, Jevgenyij Viktorovics: *Talleyrand*. Budapest, 1949. 174.; Orioux, Jean: *Talleyrand ou le sphinx incompris*. Paris, 1970. 635. stb.

közli az emlékezetesebb történelmi szállóigék között,⁹ sőt megemlíti a Chateaubriand életrajzait ismertető recenziók is.¹⁰ A híres jelenetet megtalálhatjuk a Franciaország történetét bemutató kötetekben,¹¹ de feldolgozták drámaírók és filmrendezők is.¹²

Az alábbiakban megkísérlem kissé részletesebben elemezni e sokat idézett szállóige megszületésének történelmi körülményeit.

Megfogalmazója, François-René de Chateaubriand emlékiratainak tanúbizonysága szerint 1815. július 6-ának estjén Saint-Denis utcáin sétálgatott. Alacsony, kesernyés arcú, negyvenhét éves férfi volt, aszimmetrikus vállakkal, vékony lábszárral, akiről Lieven hercegnő egyszer ezt a gonosz megjegyzést tette: „*Olyan, mint egy púpos, akinek nincs púpja.*” Csak erős mellkasa és magas homloka volt férfias, szikrázó szemei pedig mindig nagy hatást gyakoroltak az asszonyokra. A róla fennmaradt festmények és rajzok többsége igen rosszkedvű férfit ábrázol, aki összevonja szemöldökeit, s szúrós pillantással mered maga elé. Ezen az estén sem volt semmi oka a vidámságra.

A Saint-Denis felé vezető országút mentén ugyanis brit, holland és német katonák tábo-roztak. Egyes egységeik már aznap reggel bevonultak a francia fővárosba. Tizennyolc nap-pal korábban ugyanezek a katonák mértek megsemmisítő vereséget Waterloonál Napóleon hadseregére. A császár két hete lemondott, s most Rochefort kikötőjében várta, hogy hajóra szállhasson, amely reményei szerint majd Amerikába vagy Angliába viszi. XVIII. Lajos ki-rály pedig másodszor tért vissza az emigrációból, s Saint-Denis város apátságának épületé-ben töltötte az éjszakát, párizsi bevonulására készülődve.

Chateaubriand hónapok óta idegfeszültségben élt. Napóleon Elbáról való visszatérése után, március végén követte a menekülő XVIII. Lajost Gentbe. Bár nem volt valószínű, hogy Napóleon visszaállított császárságát sikerül megszilárdítani, s elfogadtatni a nagy-hatalmakkal, aki a királlyal tartott, nem lehetett biztos benne, hogy mikor térhet vissza ha-zájába. A waterlooi csata napján Chateaubriand a genti országúton sétálgatott, Caesarnak a polgárháborúkról írott könyvét olvasgatva. Az ötven-egynéhány kilométerről érkező ágyú-dörgés zaja meglehetősen eltompult, mire eljutott hozzá, s ezért egy ideig azt hitte, hogy egy vihar közeledését hallja. Négyszáz ágyú bömbölését azonban nem lehet semmivel sem összetéveszteni, s hamarosan Chateaubriand is rájött, hogy a világtörténelem egyik leg-fontosabb ütközetének lett fültanúja. Emlékirataiban így idézi fel akkori érzéseit:

„*Némán és magányosan hallgattam a távolból a végzetes összecsapást, s akkor sem lehettem volna megrendültebb, ha a kézitusa közepén találom magamat. A veszély, a tűz, a tömeges pusztulás ugyanis nem adott volna lehetőséget a meditációra – de egy fa alatt, Gent vidékén, olyan magányosan, akárcsak az a pásztor, akinek a nyája körülvelt, az elmélkedés teljesen lesújtott. Milyen csata volt ez? Döntő ütközet? Napóleon személyesen is részt vett benne? Sorsot vetettek volna a világra, mint Krisztus köntösére? Vajon mily következményekkel járhat egyik vagy másik hadsereg győzelme vagy veresége a népek*

⁸ Például: Maurois, André: *A varázsló vagy Chateaubriand élete*. Budapest, 1939. 224.; Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*. Paris, 1995. 283.; Clément, Jean-Paul: *Chateaubriand*. Paris, 1998. 264. stb.

⁹ *Le Petit Larousse*. Paris, 1997. 1104.

¹⁰ Times Literary Supplement, 1998. nov. 27. 4.

¹¹ Például: Cobban, Alfred: *A History of Modern France*. Volume 2: 1799–1871. Harmondsworth, 1961. 71. stb.

¹² Jean-Claude Brisville francia író *Le Souper* (A vacsora) címmel nagy sikerű drámában idézte fel a híres jelenet előestéjét. Edouard Molinaro francia rendező 1992-ben filmet készített a színdarab-ból. A drámát hazánkban is bemutatták, remek szereposztásban: Gábor Miklós játszotta Talley-rand, Haumann Péter pedig Fouché szerepét.

számára, szabadsággal vagy rabszolgasággal? De milyen vér is folyt ott? A fülemig elhatoló zajok talán egy-egy francia utolsó sóhajai voltak. Vajon Franciaország legkérlelhetetlenebb ellenségei egy új Crécynek, új Poitiers-nek, új Azincourt-nak örvendezhetnek? Nem vész-e el dicsőségünk, ha ők győznek? Ha pedig Napóleon kerekedik felül, mi lesz a szabadságunkkal? Bár Napóleon sikere örök száműzetésre ítelt volna, e percben a haza töltötte ki szívemet, jókívánságaim Franciaország elnyomója felé szálltak, feltéve, hogy becsületünket megmentve az idegen uralomtól is megszabadít minket. És mi lesz, ha Wellington győz? Akkor a törvényes hatalom e franciák vére által vörösre színezett egyenruhák mögött térne vissza Párizsba! A királyság felszentelési díszhintői megcsönkített gránátosainkkal megtöltött, sebesültszállító szekerek lennének! Mi lesz azzal a restaurációval, amely ilyen előjelekkel veszi kezdetét?...¹³

Tizennyolc nap múlva, július 6-án estjén azonban Saint-Denis utcáit járva Chateaubriand már nemcsak hazája sorsa miatt aggódott, hanem kielégítetlen becsvágy és emésztő önvád is gyötörte. Úgy érezte ugyanis, hogy az elmúlt napokban elszalasztotta a kedvező alkalmat politikai pályafutásának megkoronázására. Emlékirataiban még évtizedek múlva is e szavakkal ostorozta önmagát: „Magam voltam a saját akadályom, s állandóan útban voltam magamnak! Ez alkalommal erényeim bántak el velem, mert hibáim erre képtelenek lettek volna.”¹⁴

Mi kavarhatta fel ennyire? Vagy inkább úgy kell feltennünk a kérdést: mi korbácsolhatta fel állandó nyugtalanságát? Chateaubriand 1815-ben ugyanis nemcsak Európa egyik legnagyobb, Goethehez és Byronhoz mérhető írója volt, hanem valószínűleg egyik legelégeltlenebb személyisége is. Egész életében maga volt a két lábon járó, kielégíthetetlen becsvágy, meg volt győződve róla, hogy tehetsége nem részesül megfelelő elismerésben, s környezete nem méltányolja rendkívüli érdemeit. Állandó frusztráltságának, örökös kielégületlenségének több forrása is volt: vidéki származása, intellektuális fölénye, szélsőséges individualizmusa és mindezekből táplálkozó, rendkívüli nagyravágyása.

Breton arisztokrata családból származott, ősei ott harcoltak Hódító Vilmos és Szent Lajos oldalán, s ezt írhatták címerükre: *Vérem festi Franciaország lobogóit*. Azon nemesiséghez tartozott, amely századok óta a tartományi szabadságjogok elszánt védelmezője és a központi hatalom esküdt ellensége maradt, mélyen megvetve a fényűző udvart, ahová nem juthatott be, és a költséges udvaroncokat, akik lenézték. Családjának előítéleteit Chateaubriand is osztotta, s a „romlott udvaroncok” mélységes megvetésével kompenzálta, hogy Versailles-ban csak szegény, ügyetlen, vidéki ifjoncnak érezhette magát. Magányos, önbizalomhiánnyal küszködő fiatalemberként végtelenül gyötörte, hogy nem rendelkezett se vonzó külsővel, se egyetemi végzettséggel, se pénzzel, se szeretőkkel. Mint oly sok fiatal, aki nem találja helyét a világban, hol környezetének tetszését, hol pedig megbotránkozását próbálta kivívni.

Az erőszakot azonban gyűlölte, s ezért – ellentétben sok kortársával – 1789-ben egyáltalán nem keresett mentségeket a népítéletek végrehajtói számára. „A forradalom magával ragadott volna – írta –, ha nem büntényekkel kezdődik: megláttam az első fejet egy lándzsa hegyén, s visszariadtam. A gyilkosság az én szememben sohasem lesz rajongás tárgya és érv a szabadság mellett, s nem ismerem szolgálkúbb, megvetendőbb, gyávább és korlátoltabb személyt egy terroristánál.”¹⁵ Mélységes ellenszenvvel figyelte a forradalom első fordulóit, s előbb Amerikában tett hosszasan utazást, majd csatlakozott az emigrá-

¹³ Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe*, 1481–82.

¹⁴ Chateaubriand: *Mémoires*, 1495.

¹⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 290. o.

cióhoz. Hét évig kóborolt, nélkülözött, s csak 1800-ban térhetett vissza Franciaországba. Az általános elismerést már két év múlva sikerült kivívnia *A kereszténység szelleme* című könyvével, amelyben nem a dogmák fontosságára, hanem a vallási érzelmek vonzerejére, a kereszténység művészi, költői hagyományaira irányította a figyelmet. Bonaparte ekkoriban kötötte meg a konkordátumot a pápával, s az egyháziügy rendezéséhez Chateaubriand könyve is hozzájárult. Az író hamarosan a *Mercure de France* című lap szerkesztője és társtulajdonosa, a párizsi szalonok kedvence, valamint a konzulátus előkelőségeinek barátja lett.

A szellemi fölényére büszke művész azonban túl sok tanácsot osztogatott, mindenkinek szemébe mondta a véleményét, és ezzel igen sok ellenséget szerzett magának. „Azok közé tartozott, akiknek minden pénzt megért, ha megvethetett másokat” – írta róla találon Ghislain de Diesbach. „Elefántcsonttornyából a királyokat és népeket egyaránt lenézte, s nem is nagyon különböztette meg őket egymástól.”¹⁶ A kisebb diplomáciai vagy kormányzati hivatalokat méltatlannak találta magához, nagyobbakat pedig senki sem akart rábízni. *A kereszténység szelleme* második kiadását Bonaparténak dedikálta, de nagyon bosszantotta, hogy az első konzul nem kínált fel neki vezető állásokat, és ezért fokozatosan szembefordult vele. Írásaiban hamarosan a császári hatalommal egyenrangú vagy inkább felette álló szellemi hatalom képviselőjének tüntette fel magát, s képes volt ilyen kijelentéseket tenni: „Ha Napóleon végzett is a királyokkal, még nem végzett velem!” Pedig a császárság idején elismerték tehetségét, a Francia Akadémia tagja lett (amelyet ekkoriban a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete nyelvi és irodalmi osztályának neveztek), s megkapta az akadémikusok évdíját is. Mégis egyre jobban beleélte magát a zsarnokság áldozatának szerepébe.

Valamennyi vérbeli politikus átlátott rajta, felismerték benne a nagyravágó, megbízhatatlan individualistát, s óvakodtak attól, hogy komolyabb hivatalt bizzanak rá. Napóleon így beszélt róla Metternichnek: „Chateaubriand úr hússzor is felkínálta magát nekem. De én elutasítottam szolgálatait, vagyis azt, hogy őt szolgáljam ...” XVIII. Lajos pedig így fogalmazott: „Milyen nagy, amikor nem áll ön maga elé! ...”¹⁷ Chateaubriand szerint azonban a király keményebb nyilatkozatokat is tett róla: „Óvakodjanak attól, hogy egy költőt engedjenek beleszólni az ügyeikbe! Mindent tönkretesznek. Ezek az emberek nem jók semmire.”¹⁸ Guizot e szavakkal jellemezte az író: „Ambíciózus, mint egy pártvezér, és független, mint egy elveszett gyermek ... Elképesztően nemtörődöm az élet hétköznapi érdekeltsegeiben, de a világ színe előtt is szenvedélyesen leköti saját személye és dicsősége; s jobban bántja a legkisebb kudarc, mint amennyire kielégíti a legragyogóbb győzelem.”¹⁹ Párizsban gúnyosan mesélték, hogy Chateaubriand-t saját művei felolvasásával lehet a legjobban meghatni, ilyenkor néha el is sírja magát.

Pedig néha érdemes lett volna alaposabban is odafigyelni rá, mert Chateaubriand nem csak saját romantikus szenvedélyeinek kiszolgáltatót művészember volt, hanem önálló politikai gondolkodó is, akit Tocqueville előfutárának tekinthetünk. Ifjúkori anarchista individualizmusa az 1810-es évekre a brit Edmund Burke álláspontjához hasonlatos konzervatívizmussá alakult át. 1814-ben megjelentetett *De Buonaparte et des Bourbons* (Buonapartéről és a Bourbonokról) című röpiratában nem csak a visszatérő XVIII. Lajost köszöntötte, de arra is figyelmeztette kortársait, hogy a régi rendszert nem lehet többé

¹⁶ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, VIII.

¹⁷ Chateaubriand: *Mémoires*, XII. o.

¹⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 1391.

¹⁹ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, IV.

helyreállítani, a forradalom legfontosabb vívmányait, a képviseleti kormányzást és a törvény előtti egyenlőséget mindenképpen meg kell őrizni.²⁰ Valószínűleg éppen e bölcs konzervativizmusnak köszönhető magányosságát. „Közéleti kudarcai – írta róla Francois Furet –, melyek az egy generációval későbbi Tocqueville problémáira emlékeztetnek, nem tulajdoníthatók kizárólag jelleme árnyékos oldalainak. Eredeti és mély gondolkodása el-távolította Chateaubriand-t minden politikai csoportosulástól. A század eszméi terén túlságosan haladó volt királypárti létére, túl katolikus volt liberális létére, túlságosan hű volt a Bourbonokhoz ahhoz képest, hogy elfogadta a forradalmat, s túlságosan arisztokratikus volt ahhoz képest, hogy megértette: elkerülhetetlen pusztulás vár arra a társadalmi környezetre, amelyben él. Magányosan, dicsfényébe burkolózva egyik osztályba sem volt besorolható.”²¹

Az első restauráció idején természetesen az új kormányzat szellemi irányítója szeretett volna lenni, de a legfontosabb döntéseket megint csak nélküle hozták meg. 1814-ben a Párizsba érkező Sándor cár Talleyrand-nal tárgyalt, nem vele, s amikor Chateaubriand kihallgatást kért tőle, az orosz uralkodó bevallotta neki, hogy nem olvasta röpiratát. Ráadásul azt is hozzátette, hogy az írónak szerinte nem a politikával, hanem a szórakoztatással kellene foglalkozniuk. Chateaubriand dühöngve távozott, s tovább emésztette végtelen hiúsága. Még az új felsőház listájára sem vették fel. „Miért is keveredtem a közepszerűeknek ebbe a csordájába – füstölgött magában –, akik eszelősnek néztek, amikor a bátorságról beszélttem, és forradalmárnak, amikor a szabadságról?”²² A restauráció hatalmasságai nem vele, az eszmék emberével tárgyaltak, hanem a hajlékony és türelmes, tapasztalt politikusokkal, Napóleon egykori minisztereivel, Talleyrand-nal és Fouchéval.

Márpedig Chateaubriand senkit sem gyűlölt jobban e két személyiségnél.

Talleyrand testesített meg mindent a számára, amit gyermekkorra óta utált: ő volt az udvaronc a vidéki nemes szemében, a befutott arisztokrata a pályakezdő fiatalember szemében, a hivatásos politikus a kívülálló író szemében, a romlottság képviselője a rousseau-i erény hívének szemében. „A korrupció légkörében élt, amelyben én levegőt sem tudtam venni!” – állapította meg róla az emlékirataiban.²³ Az a tény pedig, hogy a külügyminiszter egyáltalán nem viszonzta ellenséges érzelmeit, sőt, apró szívességeket is tett neki, csak tovább fokozta felháborodását. Van-e annál bosszantóbb, ha ellenfelünk nagyvonalúan nem vesz tudomást gyűlölködésünkről? Hiszen ezzel is csak a fölényét hangsúlyozza! Amikor Enghien hercegének kivégzése miatt Chateaubriand 1804-ben nem volt hajlandó elfogadni egy diplomáciai állást, Talleyrand nem adta át azonnal az első konzulnak az író levelét, hanem pár napig elfektette iratai között, hogy az elutasítás ne tűnjön oly erőteljes politikai gesztusnak. Két év múlva pedig ajánlóleveleket adott a keleti utazásra induló Chateaubriand-nak a különböző francia követségekhez. Igaz, az utazás nyomán megszülető írásműről így vélekedett: „Túl sok szellemesség van benne egy utazási könyvhöz és nem elég tehetség egy remekműhöz ...”²⁴ Egy írónak azonban hozzá kell szoknia a gúnyos megjegyzésekhez. Chateaubriand természetesen beszélő viszonyban maradt Talleyrand-nal, de 1814-ben végtelenül bántotta, hogy az európai uralkodók nem az ő röpiratát olvassák, hanem Napóleon

²⁰ Hahner Péter: *Chateaubriand és a francia forradalom*. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2004. 59–77.

²¹ Furet, François: *La révolution française*. Paris, 2007. 813.

²² Chateaubriand: *Mémoires*, 1422.

²³ Chateaubriand: *Mémoires*, 1500.

²⁴ Idézi: Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 256.

egykori külügyminiszterével tárgyalnak. „*Hol kotyvasztották össze a restaurációt?*” – tette fel a kérdést keserűen emlékirataiban. – „*Talán a királpártiaknál? Nem! Talleyrand úrnál!*”²⁵

Talleyrand-nál csak egyetlen személyt gyűlölt jobban: Fouchét. Talán azért, mert 1801 áprilisában kérvényt írt hozzá, a konzulátus rendőrminiszteréhez, hogy húzzák ki nevét az emigránsok listájáról, s nem kapott rá választ? Ez nem volt különösebben sértő gesztus, Fouché meglehetősen elfoglalt volt ekkoriban, s három hónap múlva mégiscsak kihúzatta Chateaubriand nevét a listáról. Vagy az a gyűlölet fűtötte, amelyet az írók érezhetnek cenzoraik iránt? Csakhogy a rendőrminiszter kifejezetten nagyvonalú és kivételes elbánásban részesítette őt. Amikor Chateaubriand 1808-ban befejezte *Les Martyres* (A vértanúk) című könyvét, Fouché felajánlotta neki, hogy a kötetet nem vetik alá cenzúrának, ha a szerző megígéri, hogy a császárságra nézve sértő kijelentéseket kihúzza a szövegből. Még azt is felvetette, hogy a császárnak kellene dedikálnia a művét. Chateaubriand erre nem volt hajlandó, de boldogan távozott Fouchétól, s így beszélt Madame de Custine-hez: „*Teljes siker a könyv számára! Semmi cenzúra, csak dicséret, megtiszteltetés, hízélgés, minden nagyszerű! Nagy barátunk isteni férfit!*”²⁶

Később valószínűleg szégyellte, hogy ennyire naivnak és lelkesnek bizonyult, mert a rendőrminiszter mégsem mentesíthette teljesen a cenzúrától a könyvet. De nem a szokásos hivatalok, a rendőrprefektúra és a könyvkereskedelmi iroda (*Bureau de la Librairie*) elé terjesztette, hanem kijelölt egy speciális bizottságot, amelyben saját titkára és az Akadémia néhány tagja foglalt helyet. A kéziratból eltüntették azokat a mondatokat, amelyek sértették a császár érzékenységét, de ügyet sem vetettek az egyik főszereplő, Hiérokész alakjára, amelyben pedig Fouché magára ismerhetett volna. Talán nem is a cenzúra ténye bosszantotta annyira Chateaubriand-t, hanem Fouché (Talleyrand magatartására emlékeztető) nagyvonalúsága, amellyel mentesítette az írot Napóleon haragjától, s fölényes mosollyal átsiklott az őt magát kigúnyoló részletek felett?

1809-ben újra a rendőrminiszterhez kellett fordulnia. Unokafivérét, az emigráns Armand de Chateaubriand-t januárban letartóztatták, mert a brit kormánynak kémkedett, s leveleket hozott Franciaországba. Az író kegyelmet kért rokonának, Fouché azonban egy kémmel már nem bánhatott olyan nagyvonalúan, mint egy regényíróval. Mivel Armand de Chateaubriand álnevet viselt letartóztatása idején, Fouché egyelőre csak annyit közölt az íróval, hogy senkit sem fogtak el, aki az ő rokona lehetne. Hamarosan azonban nyilvánosságra került, hogy ki használta a John Falt álnevet, s erre Chateaubriand másodszer is kihallgatást kért Fouchétól. Napóleon azonban ekkor már eldöntötte, hogy nem kegyelmez a kémeknek. „*Elrettentő példát kell statuálnom Bretagne-ban – közölte a császár Madame de Rémusat-val –, hogy ne kényszerüljek később kicsinyes, politikai üldöztetésekre. Chateaubriand úr számára ez majd alkalmat ad patetikus oldalak megírására, amelyeket felolvashat a Saint-Germain-negyedben. A szép hölgyek elsírják magukat, s meglátja, hogy ez mennyire megvigasztalja őt ...*”²⁷ Fouché ezek után semmit sem tehetett, csak azzal próbálta vigasztalni a hozzá folyamodó Chateaubriand-t, hogy unokatestvére bátran felkészült a halálra.

Az író ezek után még hevesebben gyűlölte a rendőrminisztert, s emlékirataiban így írt róla: „*Ha a nantes-i uraság fel is hígította a republikánus gonosztetteket a császári fertőben; ha a herceggé átalakult sans-culotte a becsületrend szalagjával burkolta is be a*

²⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 1387.

²⁶ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 234.

²⁷ Idézi: Chateaubriand: *Mémoires*, 236.

*lámpavas kötelét, ettől még az én szememben sem válik ügyesebbé vagy nagyobbá. A jakobinusok megvetik azokat az embereket, akik nem vettek részt kegyetlenkedéseikben, s akik elítélik gyilkosságaikat; ez ugyanúgy irritálja büszkeségüket, mintha egy írónak vitatnák a tehetségét.*²⁸

Chateaubriand írói tehetségét ekkoriban már senki sem vitatta – politikai ambícióit azonban Napóleon bukása után sem sikerült kielégítenie. A császár Elbáról való visszatérése idején, 1815 márciusában mégis hűségesen kitartott XVIII. Lajos mellett. Azt javasolta a királynak, hogy ne hagyja el Párizst, hanem az alkotmánylevéllel a kezében, trónusán ülve, a diplomatákkal, valamint az alsó- és felsőház tagjaival körülvéve várja be Napóleont. *„Ha pedig meg kell halnia, haljon rangjához méltó halált, s legyen Napóleon utolsó diadala egy vénember lemészárlása! Életét feláldozva XVIII. Lajos megnyerné az egyetlen ütközetet, amelyre kiállt, s a szabadság és az emberi nem javára nyerné meg!”*²⁹

XVIII. Lajos azonban, ez a méltóságteljes, de rendkívül kövér, köszvénye miatt tolszékben élő hatvanéves férfi egyáltalán nem vágyott efféle babérokra. Pontosan tudta, hogy melyik szerep áll jól neki, és melyik nem: még a koronázás szertartását is elutasította, arra hivatkozva, hogy nem szabad nevetségessé válnia. Nem volt hajlandó arra sem, hogy Chateaubriand tanácsait követve, egy színpadias jelenet során kiszolgáltassa magát Napóleonnak. Ezért március 19-én éjfélkor elhagyta Párizst, ahová másnap a császár diadalmasan bevonulhatott. Chateaubriand pedig, akire újfent nem hallgatott senki, feleségével együtt kocsiba ült, és hűségesen követte királyát Gentbe.

E németalföldi városban – végre! – a királyi tanács tagjává nevezték ki őt. Mivel a korábbi belügyminiszter, Montesquiou abbé Londonba menekült, az ő tárcáját kínálták fel az írónak. (Talán azért, mert egy emigráns kormánynak éppen a belügyek terén volt a legkevesebb feladata?) Chateaubriand mindenestre komolyan vette új pozícióját, s azonnal írt egy röpiratot, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy nem lehet megbízni a Párizsban berendezkedő Napóleon liberális gesztusaiban. XVIII. Lajos környezetében azonban továbbra sem vették őt komolyan. *„Kényelmetlen szövetséges volt”* – írta róla Guizot, aki ekkoriban Gentbe utazott, hogy megpróbálja mérsékelni a reakciós „ultrák” befolyását. *„Sokra tartotta magát, s mindenén megsértődött. A legritkább szellemekhez és a legragyogóbb lángelmékhez méltó módon egyenrangúnak tartotta magát a kormányzás művészetének legnagyobb mestereivel, s szíve azonnal megtelt keserűséggel, amikor csak Milton és nem Napóleon riválisának tekintették.”*³⁰

A waterlooi csata hírére a király lemondott arról, hogy tovább meneküljön Amszterdamba, s június 22-én kormányával együtt elindult Gentből Párizs felé. Két nap múlva megérkeztek Mons-ba, ahová este hatkor befutott a bécsi kongresszusról érkező Talleyrand hintója is. *„Mons-ban mulasztottam el az első szerencsés alkalmat politikai pályafutásom során”* – írta Chateaubriand szomorúan emlékirataiban.³¹

Mi történt tulajdonképpen? A király miniszterei valamennyien egyetértettek abban, hogy a visszatérés előtt XVIII. Lajosnak meg kell válnia népszerűtlen gyencétől, a királyi háztartás miniszterétől, Blacas hercegtől. A király is elismerte, hogy meg kell hoznia ezt az áldozatot, de haragjában Talleyrand ellen fordult, aki elkövetett egy udvariatlanságot: érkezése után nem kereste fel azonnal királyát, hanem lepihent. Chateaubriand békíteni próbált Talleyrand és a király szállása között szaladgálva, s ekkor kínálta fel neki XVIII. Lajos a

²⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 1455.

²⁹ Chateaubriand: *Mémoires*, 1421.

³⁰ Idézi: Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 280.

³¹ Chateaubriand: *Mémoires*, 1495.

királyi háztartás minisztériumának vezetését. Rendkívül befolyásos hivatal volt ez, aki megkapja, az uralkodóval közösen osztogathatja a királyság legtekintélyesebb állásait, s a speciálisan az ő számára megszavazott költségvetési összeg, a civillista felhasználásáról csak a királynak kell elszámolnia.

A sértődött uralkodó elrendelte, hogy másnap kora hajnalban távozzanak, amikor az elbizakodott Talleyrand még alszik. A külügyminiszternek mégis sikerült odasietnie a király hintójához, aki csak annyit jelzett neki, hogy nélküle is boldogul, és faképnél hagyta őt. Ez volt Chateaubriand nagy pillanata – de ő nem volt képes megragadni két kézzel a kínálkozó alkalmat, nem utazott el a királlyal, hogy tovább szítsa haragját, s figyelmeztesse igéretére, hanem ottmaradt Mons-ban, Talleyrand-t vigasztalgatni. XVIII. Lajos megsértődött ezen, s később már nem kínálta fel újra az írónak a királyi háztartás miniszterségét. Talleyrand-nal viszont gyorsan megbékélt, s hamarosan maga után hívatta. A miniszter Cateau-Cambrésis-ben csatlakozott a király kíséretéhez,

„Mi üthetett belém?” – sopánkodott Chateaubriand az emlékirataiban. „A nyakam törtem Talleyrand úrért, akit alig ismertem, akit semmire sem becsültem, akiért egyáltalán nem rajongtam ... Nagyon is igazságos volt, hogy megkapjam ostobaságomért a büntetést, hogy mindenki elhagyjon, mert mindenkit szolgálni próbáltam. Úgy térek vissza Franciaországba, hogy még az utazást sem tudom kijfizetni, miközben kincseső zúdul a kegyvesztettekre. Ezt a büntetést megérdemeltem! Szép dolog szegény lovagként vívni, amikor mindenki aranypáncélt visel ...”³² Efféle gondolatok emésztették az író, miközben a hintók Párizs felé gördültek. Helyzete természetesen akkor sem változott volna meg különösebben, ha az alkalmat megragadva a királlyal tart, mert a nagyhatalmak mindenképpen rávéttek volna XVIII. Lajost, hogy béküljön ki Talleyrand-nal, Chateaubriand pedig szokása szerint előbb-utóbb magára haragította volna az uralkodót vagy valamelyik családtagját. Ő azonban úgy érezte, hogy elszalasztotta egyetlen esélyét, hogy az általa olyannyira gyűlölt hivatásos politikusok fölé kerekedjen, s ez a frusztráció minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy később oly keserű szavakat vessen papírra a király és minisztere találkozásáról.

Rádásul Párizs felé közeledve Chateaubriand-nak egyre több apró sérelemben volt része. Cambrai-ban például kiderült, hogy az író szállását La Suze márki foglalta el. Miközben a városban örömtüzek közepette mindenki a királyt ünnepelte, Chateaubriand és felesége csak azért nem éjszakázott az utcán, mert egy diák megsajnálta és befogadta őket.

Roye volt a következő állomás. Talleyrand itt közölte a királyi tanáccsal, hogy az új kormányzatban Fouchénak is helyet kell biztosítani. XVIII. Lajos elvörösödve csapott széke karfájára: „Soha!” Köztudomású volt, hogy Napóleon rendőrminisztere a „királygyilkosok” közé tartozott, akik 1793-ban a Nemzeti Konvent tagjaként megszavazták az előző király, XVIII. Lajos bátyjának kivégzését.

„Soha – huszonnégy órára ...” – jegyezte fel keserűen Chateaubriand. Párizs felé közeledve ugyanis egyre gyakrabban hallotta Fouché dicséretét zengeni, egyre többen hangoztatták, hogy nélküle nem lehet tető alá hozni a második restaurációt. A helyzet nagyon is ismerős volt: az író ismét ott állt a hatalom előszobájában, a szentélybe azonban nem léphetett be. Ez mások számára volt fenntartva, többek közt azon két személyiség számára, akikkel ő évek óta hiába is próbált rivalizálni. S miközben mindenki fokozatosan hozzászokott a gondolathoz, hogy újra ők lesznek az új kormány vezető miniszterei, Chateaubriand még elfogadható szállást sem tudott találni magának Párizs felé közeledve. Senlis-ben például egy kanonokhoz költöztették be éjszakára, aki mit sem törődött az íróval és feleségével.

³² Chateaubriand: *Mémoires*, 1500–1501.

vel, saját szolgálójával pedig közölte, hogy csak annyi enivalót adjon nekik, amennyit ki tudnak fizetni. A megaláztatások egyre sokasodtak.

Gonesse falu előtt Macdonald marsall és Hyde de Neuville, a király egyik legaktívabb ügynöke állította meg integetve Chateaubriand hintóját. Talleyrand iránt érdeklődtek, s közölték, hogy aligha lehet bevonulni Párizsba, mielőtt Fouchét kineveznék miniszterré. Chateaubriand minden bizonnyal úgy érezte, hogy az ország nem is XVIII. Lajos restaurációjára készül, hanem Talleyrand és Fouché hatalmának megszilárdítására. A Gonesse-ben tartott tanácsülésen nem bírta tovább, és nyíltan közölte a királlyal: egyetlen korona sem érhet meg ekkora áldozatot. „*Ezután senkit sem lehet többé eltávolítani: kit zárhatunk ki, ha elfogadtuk Fouchét?*”³³ Lajos királytól azonban már öccse és Wellington hercege is azt követelte, hogy nevezze ki Fouchét rendőrminiszterének, mert csak ezen az áron vonulhat be újabb csata nélkül Párizsba. S mit számított Chateaubriand ékesszólása a waterlooi győztes kívánságával szemben?

A következő állomáson, Arnouville-ben már élelmet is alig sikerült találniuk. Nem csoda, hogy Chateaubriand végtelenül rosszkedvű volt, amikor július 6-án Saint-Denis felé közeledtek. A Párizs határától öt kilométerre fekvő, 5500 fős kisváros távról harangtornyok erdejének tűnt, amelyből magasra emelkedett a katedrális két felemás tornya. Akkoriban még az északi torony volt a magasabb, e gótikus építményt azonban 1847-ben le kellett bontani, s aki ma szemben áll az épülettel, már csak a jobboldali, déli tornyot láthatja. E városka apátsági épületében kerül majd sor a „pokoli látomásra”, amely oly felejthetetlen mondatokra ragadtatta a felháborodott író. Chateaubriand elkeseredésében minden bizonnyal nagy szerepet játszott a helyszín is: Saint-Denis ugyanis nem akármilyen város volt, hanem a francia keresztény királyság több mint ezer éves emlékhelye.

A városnév Szent Dénes emlékét őrzi, akit a Meroving-dinasztia óta a francia királyok, a királyság és a korona fő patrónusának, védőszentjének tekintettek. Alakjában három személyt olvasztottak össze a középkori legendaírók: Athén 1. századi püspökét, Dionüsziosz Areopagitát, Korinthosz Dénes nevű, 3. századi püspökét és Párizs 3. századi püspökét, akit Decius császár idején fejeztek le.³⁴ Hilduin apát 835 táján írt *Vita sancti Dionysii* című művében azt állította, hogy a Szent Pál által megtérített Dionüsziosz Areopagita előbb Athén püspöke volt, majd az 1. században Kelemen pápa őt küldte Galliába, ahol Párizs püspöke lett, és Sissinus előljáró kivégeztette. Egyesek szerint a *Mons Martyriumon* (Mártírok hegyén) végezték ki, melynek neve Montmartre-ra rövidült, mások szerint a róla elnevezett Saint-Denis területén, ahol eltemették. A legenda megoldja az ellentmondást: eszerint az előbbi helyről, ahol kivégezték, levágott fejét a kezében tartva vonult el az utóbbira, Isten dicsőségéről énekelve. E hagyomány valószínűleg arra utal, hogy földi maradványait 627 táján átszállították Saint-Denis-be, s a legendával azt akarták megerősíteni, hogy a szent maga is itt kívánt eltemetkezni. Szent Dénest általában úgy ábrázolták, hogy a kezében tartja levágott fejét. Ezen évszázadokig senki sem ütközött meg különösebben, a forradalom tömeges kivégzései után pár évvel azonban minden bizonnyal nem csak Chateaubriandban ébresztett szomorú emlékeket, hogy éppen egy lefejezett szent volt a francia királyok fő patrónusa.

A *Kereszténység szelleme* című könyv szerzője nagyon is jól ismerte Saint-Denis történelmi és kulturális jelentőségét. Itt szentelte királlyá 754-ben II. István pápa Kis Pippint, Nagy Károly apját. A városka bencés apátságában helyezték el, s innen szállították át rendszeresen Reimsbe a királyok felszentelésének kellékeit. Itt őrizték Nagy Károly és Szent La-

³³ Chateaubriand: *Mémoires*, 1507.

³⁴ Beaune, Colette: *Histoire de Sant-Denis*. Toulouse, 1988. 25–56.

jos koronáját, valamint az *oriflamme*-ot, a vörös selyemből készült, arany csillagokkal díszített lobogót, amelyet a középkori francia királyok minden fontosabb ütközetbe magukkal vittek. Itt épült meg a 12–13. század folyamán az első nagy, gótikus bazilika. Jeanne d'Arc itt szenteltette fel fegyvereit 1429 augusztusában. Itt koronázták meg I. Ferenc király két feleségét, majd Medici Katalint és Medici Máriát. Köztudomású volt, hogy Saint-Denis-ben tért át IV. Henrik ünnepélyesen a katolikus hitre 1593. július 25-én, az ifjú XIV. Lajos pedig 1652 júliusában innen indult Párizs ostromára. Chateaubriand mindezzel tisztában volt, s emlékiratai tanúbizonysága szerint a város történetének még olyan apró részleteire is emlékezett, hogy a vallásháborúk kezdetén a Saint-Denis előtt vívott csatában sebesült meg halálosan Anne de Montmorency connétable.³⁵

Saint-Denis nevezetesebb látványosságnak számított magánál Párizsnál is: Európa legtekintélyesebb uralkodói közül igen sokan ellátogattak ide, hogy megtekintsék a szentek ereklyéit. Az elmúlt évszázadok során a bazilikában megfordult V. Károly császár (1540), IV. Ulászló lengyel király (1645), a leendő II. Károly angol király (1646), II. József császár (1776) és III. Gusztáv svéd király (1784) is. A Saint-Denis-ben élő karmelita apácák közé lépett be 1770-ben XV. Lajos lánya, Lujza hercegnő. Harmincnégy varázslatos gyógyulást tulajdonítottak neki, amikor boldoggá avatásra terjesztették elő.

Míndez önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy a kisvárost a francia történelem megkülönböztetett jelentőségű helyszíneként tartsa számon a történelem. Saint-Denis azonban nemcsak a francia történelem híres fordulatainak színhelye volt, hanem a régi királyság temetkezési szentélye is. Ötvenkét király, harminckét királyné, hatvanhárom királyi herceg és hercegnő, valamint tíz egyéb híresség koporsóit helyezték el az évszázadok során az apátsági bazilikában.³⁶ A Meroving-házi Dagobert volt az első király, akit 639-ben itt temettek el. Utódai közül pedig – hogy csak a leghíresebbek nevét idézzük fel – itt nyugodott Szent Lajos, Bretagne-i Anna, XII. Lajos, I. Ferenc, II. Henrik, IV. Henrik, Valois Margit, Medici Katalin, Henrietta Mária angol királyné, Orléans-i Henrietta angol hercegnő, Turenne vikomt, XIII. Lajos, Ausztriai Anna, XIV. Lajos és teljes rokonsága, Orléans-i Fülöp régens, valamint XV. Lajos a fiával és leányaival. Az utolsó temetésre 1789. június 4-én került sor, amikor XVI. Lajos és Mária Antónia elsőszülött fiának, a hétéves korában tuberkulózisban elhunyt Lajos József Xavér Ferencnek a földi maradványait helyezték el a bazilikában.

Saint-Denis városában tehát a történelmi múlt szinte kézzel fogható közelségben volt, a régi királyság képviselői ott nyugodtak a bazilika kriptáinak mélyén. Talán éppen ezért érezték úgy a forradalom idején mind a helyi, mind a párizsi hatóságok, hogy radikálisan szakítaniuk kell e múlt itt felhalmozott jelképeivel. 1793. augusztus 1-jén a Nemzeti Konvent határozatok sorozatával egyszerre ítélte pusztulásra tényleges és jelképes ellenségeit. Elrendelte, hogy a vendée-i lázadás területén rombolják le a falvakat, irtsák ki az erdőket, és semmisítsék meg a termést. Megparancsolta mindazon személyek letartóztatását, akik a forradalom előtt olyan országokban éltek, amelyek ellen most Franciaország hadat visel. Utasította a hatóságokat, hogy a Temple tornyában raboskodó királynét szállítsák át a Conciergerie börtönébe, s hamarosan állítsák a Forradalmi Törvényszék elé. Elrendelte, hogy dolgozzák ki a mértékeknek a Föld délkeletre alapozott decimális rendszerét – és e rendkívüli jelentőségű rendeletek után csak úgy mellékesen azt is kimondta, hogy Saint-Denis királysírijait augusztus 10-re (a királyság megdöntésének első évfordulójára) le kell rombolni.

³⁵ Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe*. 1511.

³⁶ Beaune: *Histoire de Sant-Denis*, 197.

Saint-Denis-ben olyan visszataszító pusztítás vette ezzel kezdetét, amelyre a korabeli francia nyelvben szavakat sem találtak. Grégoire abbé csak egy év múlva alkotta meg a történetek érzékeltetésére a „vandalizmus” szót, amelyet azóta is használunk, ha céltalan és esztelen rombolásról beszélünk. Előbb az uralkodók temetéseihez készített viasmásolatokat semmisítették meg, majd augusztus 6-án hozzáláttak a kripták megnyitására. A koporsók tartalmát közszemlére tették, s míg a bazilikát a közelmúltban eltemetett, oszló tetemek bűze töltötte meg, a kíváncsi látogatók emléktárgyakat gyűjtöttek: ujjakat, fogakat, lábszárcsontokat. Főleg IV. Henrik király és a XIV. századi legendás harcos, Bertrand Du Guesclin földi maradványai bizonyultak keresettnek. Egy katona levágta IV. Henrik bajuszát, s ezért a király mumifikált feje 1919 októberében bajusz nélkül bukkant fel egy párizsi hagyatéki tárgyaláson, ahol egy montmartre-i régiségkereskedő három frankért megvásárolhatta.³⁷ Csak a szent mártírok relikviái maradtak meg, amelyeket az utolsó kincstáros, dom Warenflot elrejtett egy sírban. A bator műgyűjtőnek, Alexandre Lenoir-nak pedig sikerült átszállíttatnia múzeumába néhány reneszánsz királysírt.

Saint-Denis városa a múltjával együtt a nevét is megtagadta: október 21-én a Nemzeti Konvent elfogadta, hogy ettől kezdve csak *Franciade* néven emlegessék. Ekkorra már a koporsók tartalmát közös sírba temették, oltatlan mésszel leöntve, az ólmot pedig begyűjtötték. November 14-én hat szekéren szállították az apátság több évszázadon át összegyűjtött műkincseit Párizsba, hogy valamennyit a Nemzeti Konvent rendelkezésére bocsássák. A városi tisztviselők azzal fejezték ki a keresztényellenes kampányhoz való csatlakozásukat, hogy a lovakra és kocsisokra püspöki palástot, miseruhát, stóllákat adtak, a bazilikát pedig elnevezték az Ész Templomának.

Talán e látványos pusztítással sikerült elérni Saint-Denis-ben, hogy a terror az élőket megkímélje? Annyi bizonyos, hogy a városka lakói közül csak egyetlen személyt végeztek ki, egy köztörvényes bűnözőt. Az ólom begyűjtése során azonban a bazilikának 1794 tavaszára szétszedték a tetőzetét, s hamarosan ajtóit, ablakai is eltűntek. A végső lerombolást (oly sok más katedrálishoz hasonlóan) valószínűleg csak méretei miatt kerülhette el, mert a városka kisebb templomai közül többet is lebontottak.

Az emigrációból visszatérő Chateaubriand szomorúan jegyezte fel 1800-ban, hogy „*Saint-Denis-nek nem volt teteje, az ablakokat betörték, az eső behatolt a megzöldült templomhajóba, s nem voltak már meg a sírok sem ...*”³⁸ A szétrombolt királysírok emléktől egész életében nem tudott többé szabadulni. E sírok jelképezték számára hazája dicsőséges és varázslatos múltját, amelyet a forradalom oly barbár módon megsemmisített. Írásaiban és felszólalásaiban újra meg újra felbukkantak az utalások Saint-Denis-re és az elpusztított királysírokra. 1814-ben e szavakkal idézte fel a történeteket *De Buonaparte et des Bourbons* című röpiratában: „*Forradalom tört ki közöttünk [...] A törvények nevében megdöntötték a vallást és a morált; megtagadták a tapasztalatot és atyáink szokásait; szétverték az ősök sírját, szent alapját minden tartós kormányzatnak ...*”³⁹ Egy év múlva így írt a király visszatéréséről: „*A második restauráció fenyegető előjelekkel vette kezdetét: Bonaparte négyszáz francia élén tért vissza, XVIII. Lajos négyszázezer idegen mögött. A waterlooi vértócsák közeléből Saint-Denis felé haladt, mintha csak a temetésére menne.*”⁴⁰ Utolsó nyilvános politikai fellépésében is a sírokra utalt, amikor 1830. augusztus 7-én nem fogadta el Lajos Fülöp királlyá nyilvánítását, s a száműzött Bourbonok mellett ki-

³⁷ Castelot, André: *Henri IV le passionné*. Paris, 1986. 537.

³⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 753.

³⁹ Chateaubriand, Francois-René de: *Mélanges politiques et littéraires*. Paris, 1845. 168–169.

⁴⁰ Chateaubriand: *Mémoires*, 1494.

állva lemondott felsőházi tagságáról. Így hangzottak hosszú beszédének befejező mondatai: „Ha jogom lenne rendelkezni egy koronáról, szívesen Orléans hercegének lábai elé helyezném. De én csak egy sírt látok megüresedni Saint-Denis-ben, s nem egy trónust. Bármilyen végzet is várjon a királyság főparancsnokára, sohasem leszek az ellensége, ha boldoggá teszi hazámat. Nem kívánok mást, mint megőrizni lelkiismereti szabadságomat, s azt a jogot, hogy oda mehessek meghalni, ahol függetlenséget és nyugalmat talállok. A nyilatkozattervezet ellen szavazok.”⁴¹ A szószerkről egyenest a ruhatárba ment, levette felsőházi díszruháját, és örökre elhagyta az épületet. A királysírok felidézésének szónoki fordulataért még a száműzött X. Károly is gratulált neki, amikor a prágai Hradcsinban találkozhattak egymással.⁴²

De térjünk vissza 1815. július 6-ához! Saint-Denis-ben Chateaubriand-ék egy péknél kaptak szállást, tehát az élelemre valószínűleg nem volt gondjuk. A városka azonban egyáltalán nem fogadta olyan kitörő örömmel királyát, mint egy évvel korábban. 1814 márciusának végén, Franciaország első inváziója során ugyanis egy rövid ostrom után orosz katonák telepedtek meg Saint-Denis-ben, s ezért a város május 2-án nagy ünnepséget rendezett a visszatérő XVIII. Lajos számára, akitől azt várta, hogy megszünteti a megszállást. Még a Napóleon által 1810-ben alapított, a becsületrenddel kitüntetett apák leányait nevelő intézet növendékei is a királyi család elé járultak fehér ruhában, hogy liliomokkal üdvözöljék XVI. Lajos egyetlen életben maradt gyermekét, Angoulême hercegnőt. A király az első Európában termesztett magnóliából kapott egy csokorral, s tréfásan megjegyezte, kár, hogy a városban nem csak e virág meghonosításával foglalkoztak az elmúlt évek során. Saint-Denis lakóinak reményei azonban nem váltak valóra: a megszállók követelőző hadseregét csak 1814 októberében váltották fel francia katonák a helyi kaszárnyákban. A városka sokat szenvedett a kolerától is.

1815 elején a lakosság nyugtalanul figyelte az új kormányzat intézkedéseit. Január 21-én XVI. Lajos és Mária Antónia földi maradványait Saint-Denis-be szállították, s amikor a gyászkeszi felett tornyosuló, fekete dekoráció beleakadt egy gázlámpa kötelébe, még olyanok is akadtak, akik elkiáltották magukat: „Lámpavasra vele!”⁴³ Amikor pedig pár hét múlva megérkezett Napóleon Elba szigetéről való visszatérésének a híre, Saint-Denis hatóságai egy darabig nem tudták, mihez kezdjenek. Folyamatos ülésezést határoztak el, s a polgármester csak pár napos késéssel szedette le a városháza nagytermének Bourbon-liliomokkal ékesített dekorációját, hogy a méhekkal díszített, napóleoni drapériával váltassa fel. Június végén azonban már át is vonultak a városon a Waterlooból érkező sebesült katonák, s Saint-Denis felkészült a második ostromra. Párizs gyors kapitulációja ettől megkímélte ugyan, de megjelentek Wellington és Blücher katonái, akik azonnal 330 liter pálinka beszolgáltatására kötelezték a hatóságokat. Nem csoda tehát, hogy amikor XVIII. Lajos július 6-án újra megjelent Saint-Denis-ben, Chateaubriand arról panaszkodott, hogy a becsületrend lánynevelő intézetének növendékeit alig lehetett visszatartani attól, hogy ne kiáltozzák fennhangon: „Éljen Napóleon!”⁴⁴

„Este kilenc óra felé elindultam, hogy tiszteletemet tegyem a királynál” – írta Chateaubriand az emlékirataiban. „Őfelségének az apátság épületében volt a szállása [...] Előbb a templomba mentem be. A kolostorral szomszédos oldalfal ledőlt. Az ősi apátsági épületet csak egyetlen lámpa világította meg. Imát mondtam a kriptá küszöbén, hová lát-

⁴¹ Chateaubriand: *Mémoires*, 2318.

⁴² Chateaubriand: *Mémoires*, 2647.

⁴³ Bertier de Sauvigny: *La restauration*, 82.

⁴⁴ Chateaubriand: *Mémoires*, 1511.

*tam leszállni XVI. Lajost. Azt hiszem, a szívem sohasem süllyedt még ilyen mély és vallásos szomorúságba, a jövőtől való félelemmel eltelve.*⁴⁵

Fouché és Talleyrand megpillantása előtt tehát az író a kivégzett király kriptája előtt meditált. Fél évvel korábban, január 18-án ő is tagja volt a XVI. Lajos és Mária Antónia exhumálását irányító bizottságnak, s azt állította, hogy a csontok között felismerte „a királyné fejét a mosolyról, amelyet egyszer ez a fej küldött felé Versailles-ban”.⁴⁶ Ez alighanem költői túlzás volt, hiszen az író harmincnyolc éve, 1787 februárjában találkozott személyesen a királyi családdal. Még tizenhét éves sem volt, amikor Versailles-ban Duras marsall bemutatta őt XVI. Lajosnak. Két könnyen zavarba jövő férfi nézett egymás szemébe pár másodpercre: a király meghallgatta a vidéki fiatalember üdvözlő szavait, s gyorsan továbballt, Chateaubriand pedig nem mert ott maradni estig, hogy megjelenjen a királyné játékasztalánál, hanem visszamenekült a szállodájába.

Pár nap múlva, február 19-én még kínosabb élményben volt része. Részt vett a királyi vadászaton, s hiába intették, hogy XVI. Lajost azzal lehet a legjobban felbosszantani, ha a lova és az általa üzött vad közre vágatnak, ő pontosan ezt tette. Sehogy sem boldogult *Heureuse* (vagyis Szerencsés) nevű kancájával, s előbb kis híján fellökött egy hölgyet, majd azon vette észre magát, hogy előtte ott hever a lelőtt őz, mögötte pedig felbukkan a király. A fiatalember leugrott lováról, s bókolni próbált, az uralkodó pedig, ahelyett, hogy felmérge sedett volna, nagyot nevetett, s odaszólt neki: „*Hát ez nem tartott sokáig!*”⁴⁷

Ez volt az egyetlen mondat, amelyet XVI. Lajos Chateaubriand-hoz intézett. Vajon miért tisztelte őt mégis az író olyan mélységesen? Valószínűleg azért, mert ha a királyt nem is ismerhette meg alaposabban, annál komolyabb barátságot kötött fiatal korában XVI. Lajos egykori miniszterével és majdani védőjével, Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes-bel. Az ő közvetítésével ismerhette meg a fiatal Chateaubriand alaposabban mind a királyt, mind magát a régi kormányzatot.

E testes, idős úrról nem csak azt állapíthatjuk meg, hogy „*alighanem Franciaország legnagyobb szeretetnek örvendő embere volt*”.⁴⁸ Rendkívüli személyiségével maradandó hatást gyakorolt távoli rokonaira is, Chateaubriand-ra, akinek a bátyja, és Tocqueville-ra, akinek az apja vette feleségül Malesherbes egy-egy unokáját. Sőt, azt is elmondhatjuk róla, hogy a francia forradalom legkülönbözőbb történészei (Carlyle, Michelet, Lord Acton, Albert Soboul, Simon Schama stb.) egyaránt őszinte nagyrabecsüléssel idézik fel az emlékét.⁴⁹

Amikor Malesherbes 1750 és 1763 között a királyi cenzúra élén állt, nemcsak támogatta a felvilágosodás leghíresebb francia írásműveinek megjelenését, de Diderot-val együttműködve még saját kastélyában is rejtegette az *Enciklopédia* egyik betiltott kötetét a rendőrség elől. A fogyasztási adók bíróságának elnökeként fellépett az adóügyi egyenlőtlenség ellen, s az adóbérlőkkel szemben az állampolgárok védelmére kelt. Már 1771-ben felvetette a rendi gyűlés összehívásának lehetőségét, az intendánsok feladatkörét pedig választott tartományi gyűlésekre kívánta rábízni. XVI. Lajos királyi háztartásának minisztereként (1775–1776) a protestánsok egyenjogúsításáért és a királyi elfogató-levelek felszámolásáért küz-

⁴⁵ Chateaubriand: *Mémoires*

⁴⁶ Chateaubriand: *Mémoires*, 1396.

⁴⁷ Chateaubriand: *Mémoires*, 266.

⁴⁸ Schama, Simon: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Budapest, 2001, 134.

⁴⁹ Carlyle: *A francia forradalom története*. III. köt. Budapest, 1913, 152.; Michelet: *Histoire de la révolution française*. II. köt. Paris, 1952, 117.; Lord Acton: *Lectures on the French Revolution*. London, 1910, 42.; Soboul, Albert: *XVI. Lajos pere*. Budapest, 1970, 126.

dött, s tárca nélküli államminiszterként (1787–1788) előbbi célját sikerült is elérnie. 1788-ban már alkotmány közzétételét javasolta XVI. Lajosnak egyik feljegyzésében.

1791-ben a hetvenéves Malesherbes őszintén megszerette a huszonhárom éves Chateaubriand-t, unokája ifjú sógorát. Mindketten megvetették az udvaroncokat, az öreg azért, mert ismerte őket, a fiatalember pedig azért, mert nem. A forradalom erőszakos akcióit mindketten elítélték. Malesherbes-nek valószínűleg igen nagy szerepe volt abban, hogy Chateaubriand nem a régi rend védelmében fordult szembe a forradalommal, hanem a felvilágosodás által képviselt, fokozatos reformok erőszakmentes programjának nevében. Ráadásul mindketten rajongtak Rousseau-ért, és távoli világtájak felfedezését tervezgették térképek segítségével. Chateaubriand hagyta meggyőzni magát arról, hogy ha ellátogat Amerikába, néhány hónapon belül akár a legendás „északnyugati átjárót” is megtalálhatja. Malesherbes, aki a növénytan rajongója volt, s kastélyában óriási melegeházat és hatalmas botanikai szakkönyvtárat hozott létre, jellemző módon csak azon sajnálkozott, hogy fiatal barátja nem mélyedt el még jobban a botanika rejtelmeiben, mielőtt hajóra szállt.

Malesherbes közvetítésével ismerte meg Chateaubriand XVI. Lajost is, tőle szerzett tudomást arról, hogy a király nem a pornográf röpiratokban kigúnyolt lusta és felszarvazott nagyevő, hanem a reformtörekvések rendkívül művelt és jó szándékú támogatója. Az öregúr minden bizonnyal felidézte fiatal barátjának, hogyan beszélt rá első minisztersége idején a királyt a börtönviszonyok megreformálására. Az uralkodó nemcsak arra volt hajlandó, hogy szabadon bocsáttassa a rabok egy részét, de még egy bizottságot is kinevezett a későbbi letartóztatások ellenőrzésére. Lajos király támogatta miniszterét az udvar kiadásainak csökkentésében, a pazarlás visszaszorításában is. Száznyolcvan évvel korábban IV. Henrik még az állami kiadások egyharmadát fordította az udvar költségeire, XVI. Lajos azonban a forradalom előtt ezt az arányt 6% alá csökkentette.⁵⁰ Malesherbes-től Chateaubriand azt is megtudhatta, hogy a király felszámolta a kínvallatást, megszüntette a jobbágy-ság utolsó maradványait, létrehozta a Királyi Orvostudományi Társaságot (*Société royale de médecine*-t, 1776), támogatta a párizsi szegényeket segélyező kölcsönpénztár létesítését (*Mont-de-Piété*, 1777), gyermekkórházat alapított, és évi 34 000 livre járadékot biztosított a süketnémák oktatásával foglalkozó Épée abbé számára.

Ennek a királynak vállalta a védelmét az öreg Malesherbes 1792 végén, amikor a Nemzeti Konvent arra készült, hogy ítéletet mondjon felette. „*Kétszer hívott meg a királyi tanácsba, aki akkor uram volt, olyan időben, amikor e tisztségre mindenki vágyott – írta a Konventhez intézett, híres levelében –, tartozom neki ezzel a szolgálattal most is, amikor e tisztséget sokan veszedelmesnek érzik.*”⁵¹ Az eredmény köztudott: a király életét nem tudta megmenteni, s bátor fellépéséért egy év múlva letartóztatták. Még a Forradalmi Törvényszékre menet is képes volt tréfálkozni: megbotlott a lépcsőn, s hangosan megállapította, hogy ez bizony rossz előjel, egy római visszafordulna az ő helyében. 1794. április 22-én végezték ki guillotine-nal, s ez lett a sorsa lányának, unokájának, s annak férjének, Chateaubriand bátyjának is.

Az író e szavakkal idézte fel ifjúkori barátjának és távoli rokonának az emlékét első hosszabb művében: „*Kétségkívül szép jelenet volt, amikor Malesherbes úr hetvenkét éve feddhetetlenségével megtisztelve nem a versailles-i palotába ment, hanem a Temple börtön-*

⁵⁰ F. Braesch 1936-ban közzétett elemző művének (*Finances et monnaie révolutionnaires*) következtetéseit egyaránt elfogadják a régi rend történészei (Goubert, Pierre – Roche, Daniel: *Les Français et l'Ancien régime*. Paris, 1984.) és a forradalom gazdaságtörténetének kutatói (Aftalion, Florin: *L'économie de la Révolution française*. Paris, 1987. 47.).

⁵¹ Soboul: *XVI. Lajos pere*, 126.

tönébe, hogy egyedül keljen védelmére szerencsétlen uralkodójának, amikor a hízelgők és gárdistái már eltűntek [...] Aki egy hosszú élet során kötelességének érezte, hogy védelmére keljen a nép legszegényebb képviselőjének is a hatalmasok zsarnokságával szemben, most eljött, hogy védőbeszédet mondjon az ártatlan király mellett a Saint-Antoine külváros plebejus zsarnokaival szemben.”⁵²

Malesherbes önként vállalt áldozata XVI. Lajos emlékét is megszentelte Chateaubriand szemében. Emlékirataiban szinte vallásos tisztelettel idézte fel a király nevét: „XVI. Lajos megkérdezhetette volna a bírától, mint Krisztus a zsidóktól: Sok jótettet láthatatok tőlem – ugyan melyikért fogtok megkövezni?”⁵³ Az író e szempontból is Alexis de Tocqueville előfutárának bizonyult. Malesherbes másik távoli rokona, a 19. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója ugyanis egy nemzedékkel később hasonló szellemben idézte fel a király emlékét: „A régi rend évszázadai alatt több uralkodó is kitűnt eszével, néhányan lángeszűvel, s csaknem valamennyien bátorságukkal, de egyetlenegy sem akadt, aki megkísérelte volna más módon is összefogni és egyesíteni az osztályokat, mint az egyenlő függőség eszközével. Tévedek, mégis akadt egyvalaki, aki tiszta szívvel megkísérelte, és ez a valaki – mily kifürkészhetetlenek Isten útjai! – XVI. Lajos volt.”⁵⁴

Malesherbes áldozatának az emléke is ott járhatott tehát Chateaubriand fejében, amikor 1815. július 6-ának éjszakáján Saint-Denis bazilikájának kifosztott kriptájából átsétált a király lakosztályába. Minden bizonnyal ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy oly szenvedélyesen reagált az egykori királygyilkos, Fouché megjelenésére.

Emlékirataiban azt írja, senkit sem talált a király előszobájában, ezért leült egy sarokba, és várakozott. Talán csak a drámai hatás kedvéért fogalmazott így – nem valószínű ugyanis, hogy az uralkodó rögtönzött szállásának előszobája Talleyrand-ék érkezése előtt üres lett volna, ahová bárki is csak úgy besétálhat, és helyet foglalhat. Felesége emlékirataiban az olvasható, hogy „a 11 óráig tartó beszélgetés után, távozáskor pillantotta meg Talleyrand urat Fouché karjára támaszkodva, amint a homályban Ófelsége hálószobája felé vonszolja magát. Bementek, az ajtó rájuk csukódott, és egyedül Isten lehetett csak a tanúja annak, amint szövetséget köt egymással Szent Lajos utóda, egy kiugrott pap és egy királygyilkos.”⁵⁵ A megfogalmazás Chateaubriand hatásáról árulkodik, könnyen meglehet, hogy az asszony férje elmondása alapján vagy éppen emlékiratainak ismeretében készítette el saját feljegyzéseit.

Jelen volt viszont Jacques-Claude Beugnot gróf is, aki emlékirataiban igazolta, hogy a híres találkozásra valóban sor került. „Egyetértés volt köztünk – írta –, mindketten ragaszkodtunk Ófelségéhez, és sajnálkozva figyeltük, ami a szemünk előtt történt. Ez utóbbi érzést már végképp nem lehetett elfojtani, amikor felbukkant Otranto herceg úr [vagyis Fouché – H. P.], a karját nyújtva Talleyrand úrnak, s mindketten a király dolgozószobája felé tartottak, azzal a nyugodt magabiztossággal, amely oly sértő volt mindazok számára, akiken felülkerekedtek. »Amit itt látunk«, mondtam Chateaubriand úrnak, »méltó Tacitus tollára! Szerencse, hogy maga itt van!« »Nagyon is megtisztel, uram, de az igazat megvallva, magam sem tudom, hol vagyok. Mit akar Talleyrand úr? Hiszen itt mégiscsak egy monarchiáról van szó, a Bourbon-ház monarchiájáról! ... Franciaország bol-

⁵² Chateaubriand: *Essai sur les révolutions. Génie du christianisme*. Szerk. Maurice Regard. Paris, 1978. 329.

⁵³ Chateaubriand: *Mémoires*,. 262.

⁵⁴ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994. 139.

⁵⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 1511–1512.

dogságáról! ...« És Chateaubriand úr olyan kifejezésekkel folytatta beszédét, amelyeket nem tolmácsolhatok.»⁵⁶

Mindebből arra következtethetünk, hogy a híres találkozás pillanatában mások is jelen voltak (a király lakosztálya előtt nyilván állandó volt a jövés-menés), és Beugnot hívta fel az író figyelmét arra, hogy ezt a jelenetet emlékezetes módon kellene megörökítenie. Chateaubriand pedig valószínűleg csak emlékiratai csiszolása során alkotta meg „a bűn kárjára támaszkodó romlottság” híres képét, mert a gróf visszaemlékezése szerint a helyszínen kevésbé választékos kifejezéseket használt. Beugnot azt is megfogalmazta emlékirataiban, miért volt oly dühítő számukra, hogy Fouché és Talleyrand az orruk előtt besétált a királyhoz: „nyugodt magabiztosságuk” arra utalt, hogy megint „felülkerekedtek” – megint ők lesznek az új kormányzat vezető miniszterei.

Így született meg tehát a sokat idézett mondat a „pokoli látomásról”: a politikai pályafutásra vágyakozó, de erre mindenki szerint alkalmatlan író lelkében több hónapon át növekedő feszültséget a Waterloo utáni visszatérés körülményei felerősítették, a Saint-Denis katedrálisához fűződő történelmi és személyes emlékek pedig tovább fokozták. Fouché és Talleyrand felbukkanásakor ez a feszültség tört ki belőle, majd emlékirataiban sikerült oly módon megfogalmaznia akkori érzéseit, hogy azóta is az ő szavait idézi az utókor.

Egy költői kép széles körökben való idéztségének természetesen nem csak az a feltétele, hogy választékosan legyen megfogalmazva. Ennél jóval fontosabb, hogy olyan üzenetet hordozzon, amellyel egyaránt egyetértenek a különböző korszakok és országok írástudói. Márpedig a 19. és a 20. században egyetlen olyan politikai vagy ideológiai irányzat sem alakult ki, amelynek a tagjai tisztelettel idézték volna fel Fouché és Talleyrand emlékét, s ezért csaknem valamennyien szívesen idézgették Chateaubriand szavait.

A két politikus népszerűtlensége tartósságának az a magyarázata, hogy a forradalmi és napóleoni korszak megítélése ugyanolyan élesen megosztotta az utókort, ahogy megosztotta a korabeli franciákat is. Az 1789 és 1815 között kialakult eszmék elfogadása vagy elvetése ugyanis, François Furet szavaival élve, „a XX. század közepéig a francia politikai megnyilvánulások központi kérdése maradt [...] A francia forradalom története idestova kétszáz éve megmaradt az eredet históriájának, vagyis az identitás tanulmányozásának. A XIX. században ez a történetírás még alig különült el attól az eseménytől, amelyet vizsgált, hiszen az 1789-ben megkezdődött dráma nemzedékről nemzedékre felújult, ugyanazon tételekkel és ugyanazon szimbólumokkal a kultusz vagy rettegés tárgyává átalakult emlék folytatóságában. A forradalom nemcsak a jelenlegi Franciaország politikai civilizációját alapozta meg, hanem Franciaországra hagyományozta a legitimitások konfliktusait ...”⁵⁷ Márpedig e rendkívül éles konfliktusokkal teli örökségnek a 19. és 20. századi politikusai, politikai gondolkodói, művészei és történészei valamennyien csak egy elemével, egy-egy irányzatával azonosulhattak vagy rokonszenvezhettek. Ebből következően azokkal a személyiségekkel, akik több rendszerben is vezető szerepet töltek be, nem tudtak mit kezdeni, s ezért elvtelenséggel vagy kifejezetten árulással vádolták meg őket.

„A trón és az oltár szövetsége” reakciós védelmezőinek vagy a szélsőségesebb konzervatívoknak a szemében Talleyrand és Fouché bűnös forradalmár volt: az előbbi vezető szerepet vállalt a régi rend megsemmisítésében, a papság birtokainak kisajátításában, az utóbbit pedig királygyilkosnak és véreskezű konventbiztosnak tekintették. A liberálisok csak 1789–1790 örökségét fogadták el, s nem rokonszenveztek sem a forradalmi kormányzat, sem a

⁵⁶ Chateaubriand: *Mémoires*, 1512.

⁵⁷ Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994. 18–19.

császárság főtisztviselőivel. A demokraták, radikálisok és szocialisták szemében Talleyrand túlságosan is arisztokratikus személyiség maradt, Fouchének pedig nem bocsáthatták meg Robespierre megbuktatását. A bonapartisták mindkét politikust afféle Júdásnak tekintették, akiket Napóleon kitüntetésekkel halmozott el, mégis hátba döfték a császárt. Ha pedig eltávolodunk a pontosan meghatározható politikai irányzatoktól, fel kell ismernünk, hogy a romantika és a nacionalizmus nemzedékei számára Fouché és Talleyrand túlságosan érzelmentes, visszafogott és kozmopolita, vagyis idegen világot képviseltek. Mindezek következtében a 19. század folyamán olyannyira általánossá váltak a Talleyrand-t elítélő kijelentések, hogy Flaubert „közhelyszótárában”, amelybe a banális, kiüresedett gondolatokat gyűjtögette, ez olvasható: „*Talleyrand herceg: fel kell háborodni rajta ...*” Amikor pedig Louis Madelin 1900-ban benyújtotta a Sorbonne-on Fouchéről készített doktori disszertációját, az idősebb nemzedékhez tartozó Ernest Lavisse professzor komolyan felvetette azt a kérdést, hogy „*el lehet-e fogadni egy disszertációt, amelyet szerzője olyan rossz hírű személynek szentelt, mint Fouché?*”⁵⁸ Madelinnek végül sikerült meggyőznie a doktori bizottságot arról, hogy Fouché pályafutása érdemes az alaposabb vizsgálatra, disszertációja azonban még így sem kaphatta meg a legmagasabb minősítést.

A 20. században a történészek új nemzedékeinek a figyelme a gazdaság- és társadalomtörténet felé fordult, s egyre kevesebben érdeklődtek a politikatörténet régi hírességei iránt. Madelin Fouchéről készített, mindmáig legalaposabb életrajzát⁵⁹ Stefan Zweig negyedszázaddal később készült kötete a háttérbe szorította.⁶⁰ Zweig esszé-jellegű életrajza ugyanis sokkal olvasmányosabb, rövidebb, elfogultabb és felületesebb munka, mint Madelin tudományos monográfiája – s talán éppen ennek köszönhette nemzetközi sikerét. Az olvasók többsége nem egy történelmi helyzet sokrétű elemzésére kíváncsi, hanem egy ifjúkorától fogva ravasznak, számítónak, önzőnek és visszataszítónak bemutatott híresség szellemesen megírt életútjára. Huszonnyolc évnek kellett eltelnie Zweig könyvének kiadása után, mire egy francia kiadó újabb Fouché-életrajz közreadására vállalkozott.⁶¹ A rendőrmiszter életrajzai csak az 1990-es években kezdtek sokasodni, ebben az évtizedben négy vaskosabb kötet is napvilágot látott (az egyik Japánban).⁶² Ehhez képest Talleyrand iránt jóval nagyobb volt az érdeklődés a 20. századi történészek körében. A legtöbb önálló kötet 1910 és 1940 között idézte fel pályafutását, minden bizonnyal az első világháború által felvetett nemzetközi problémák miatt. Az 1940-es évektől rohamosan csökkent az érdeklődés iránta, hogy aztán az 1970-es évektől életrajzai újra sokasodni kezdenek, s egyre kedvezőbb színben mutassák be tevékenységét.⁶³

Hazánkban a két világháború között több külföldi kiadványt is lefordítottak, amelyek a két miniszter tevékenységét ismertették.⁶⁴ A második világháború után azonban csak a marxista–leninista történelemszemlélet képviselői kötetek jelenhettek meg. A kommunista történelemszemlélet szerint pedig a terror és a diktatúra időszaka minden forradalom

⁵⁸ Idézi: Tulard, Jean: *Joseph Fouché*. Paris, 1998. 14. Lásd még Johan Ranger előszavát Madelin *Histoire du consulat et de l'empire* című művének legújabb kiadásához: I. köt. Paris, 2003.

⁵⁹ Madelin, Louis: *Fouché*. I–II. Paris, 1901.

⁶⁰ Zweig, Stefan: *Joseph Fouché. Bildnis eines politischen Menschen*. Leipzig, 1928.

⁶¹ Savant, Jean: *Tel Fut Fouché, l'homme qui „gouverna” Bonaparte*. Paris, 1955.

⁶² Lásd Jean Tulard bibliográfiáját életrajzi műve végén: *Fouché*. Paris, 1998. 472–473.

⁶³ Lásd Emmanuel de Waresquiel bibliográfiáját életrajzi műve végén: *Talleyrand, le prince immobile*. Paris, 2003. 761–764.

⁶⁴ Paléologue, Maurice: *Három diplomata*. Budapest, 1932.; Cooper, Duff: *Talleyrand*. Budapest, 1937; *Fouché emlékiratai*. Budapest, 1943.

„leghaladóbb” korszaka, ezért a thermidor 9-i fordulatot előkészítő Fouché aligha számíthatott rokonszenvre. Amikor Lenin 1917 végén a forradalmi terror kiépítését sürgette, nem Fouché jutott az eszébe. „Meg kell találnunk a magunk Fouquier-Tinville-jét – közölte titkárával, Boncs-Brujevicsel –, aki majd szézzúzza az egész ellenforradalmi csőcseléket.”⁶⁵ Vagyis Fouché túlságosan mérsékeltnek és önállóan tűnhetett a szemében, s ezért inkább a francia forradalmi terror rettegett köztudlójához, minden halálos ítélet gépies végrehajtójához, Antoine Quentin Fouquier-Tinville-hez hasonló személyiségekre bízta a CSEKA irányítását. Stefan Zweig 1928-as Szovjetunió-beli látogatásának köszönhetően Fouché-életrajza orosz fordításban is napvilágot látott, s így az 1930-as években már többet emlegették a rendőrminisztert. Sztálin állítólag elismerően beszélt Fouché ravaszságáról, Jezsov, az NKVD vezetője pedig azzal a váddal állította félre és végeztette ki elődjét, Jagodát, hogy „fouché-i politikát folytat”.⁶⁶ Fouché értékelését azonban nem Zweig köteté határozta meg, hanem az a tény, hogy hozzájárult egy forradalom terrorista és diktatórikus szakaszának lezárásához, s egy mindentudónak kikiáltott vezető megbuktatásához. Mivel a szovjet történészek következetesen ellenforradalomnak minősítették a terror 1794-es felszámolását, egészen az 1980-as évekig csak úgy emlegették Fouchét, mint „köpönyegforgató, gerinctelen és hazug férfiú”-t, „vérszomjas sakál”-t, aki „ördögi játékot” űz.⁶⁷

Talleyrand történelmi helyét Jevgenyij Viktorovics Tarlé szovjet történész jelölte ki jó időre a marxista–leninista történészek számára. Életrajzi kötete első fejezetében „a korai burzsoá korszak diplomatájának” nevezte, aki „mindenkit eladott, kivéve az állhatatosan diadalra törő, noha tőle személy szerint idegen polgári osztályt, még pedig azért, mert a burzsoázia győzelmét elkerülhetetlenül bizonyosnak látta.”⁶⁸ A könyv hangnemére jellemző, hogy a szerző szerint Talleyrand csak azért nem adta el a saját anyját is, mert nem talált rá vevőt.⁶⁹ A más nézeteket valló történészekről, mint például Guglielmo Ferreróról csak annyit tudhatunk meg, hogy „orcátlan kompilátorok”, akik „nagyképű ostobaságokat” vetnek papírra.⁷⁰

Fouchéről és Talleyrand-ról ezek után 1947 és 1989 között Magyarországon sem lehetett más hangnemben írni. Zweig és Tarlé könyvének magyar fordításai több kiadásban is napvilágot láttak, s ezért a magyar olvasók körében is megszilárdulhatott az a meggyőződés, hogy e két politikus maga volt a megtestesült bűn és romlottság. Hasonló nézeteket terjesztettek az 1970-es évek népszerű és ifjúsági ismeretterjesztő művei is. A legterjedelmesebb magyar Napóleon-életrajz aforizmákat kedvelő szerzője így jellemzi Fouché köteté végén: „Egész életében a hatalmasok támogatója volt.” Talleyrand-ról pedig így vélekedik: „Ellentétben Fouchéval és Metternichhel élete végéig köztisztületben tudta tartani becsületességét.”⁷¹ A francia forradalom korát több kiadásban is bemutató, ismeretterjesztő kötet

⁶⁵ Boncs-Bjurevics, V. D.: *Na bojevih posztah fevralcskoj i oktyabrszkoj revolucii*. Moszkva, 1930, 197. Idézik: Hélène Carrère d’Encausse: *Lénine*. Paris, 1998. 388.; *A kommunizmus fekete könyve*. Budapest, 2000. 63.; Heller, Mikhail – Nekrich, Aleksandr M.: *Utopia in Power. The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*. New York, 1986. 54. Ez utóbbi kötet magyar kiadásában (*Orosz történelem. II. kötet*. Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története*. Budapest, 1996. 42.) sajnos Fouquier-Tinville neve helyett tévedésből Fouché neve olvasható.

⁶⁶ Hellerl – Nekrich: *Utopia in Power*. 302.

⁶⁷ Manfred, Albert: *Robespierre*. Budapest, 1986. 213., 225.

⁶⁸ Tarlé, Jevgenyij Viktorovics: *Talleyrand*. Budapest, 1949. 11.

⁶⁹ Tarlé: *Talleyrand*, 11.

⁷⁰ Tarlé: *Talleyrand*, 6.

⁷¹ Feleki László: *Napoleon „a csodálatos kaland”*. Harmadik kötet. Budapest, 1976. 685., 690.

szerzője „a hazugság atyjának” nevezte Talleyrand-t.⁷² Ugyanez a szerző színdarabot is írt a francia forradalomról, amelyet a Huszonötödik Színház adott elő, s melyben Fouché-t „sötét fickó”-nak, „gazember”-nek és „első osztályú köpönyegforgató”-nak nevezték.⁷³

A 20. század utolsó évtizedeiben azonban Talleyrand és Fouché értékelése világszerte megváltozott. A romantikus közhelyek és a politikai vádaskodás helyét egyre gyakrabban vették át a történelmi elemzések. E fordulatra egyrészt azért került sor, mert a történetírásban újra felértékelődött a politikatörténet és diplomáciatörténet, s ezzel újra felerősödött az érdeklődés a politika tudományának régi mesterei iránt. Másrészt pedig azért, mert a század legnagyobb forradalmi kísérlete olyan látványos csóddal ért véget, amelynek következtében más szemmel kell néznünk a történelem korábbi forradalmaira is. Újra bebizonyosodott, hogy a történelmet nem lehet újramezteni, sem a francia köztársaság kikialtásától, sem az Auróra ágyúlövésétől. Az emberi természetet sem lehet megváltoztatni, s ha erre mégis kísérletet tesznek, ahogy ez 1793-ban és 1917-ben történt, akkor kiderül, hogy „*a magántulajdon, a profit és a piac felszámolása azonossá válik a civil társadalom és minden egyéni autonómia elnyomásával. S bár ezt egy ideig meg lehet tenni, olyan rendkívüli erőszak alkalmazását teszi szükségessé, amely végtelenségig nem tartható fenn.*”⁷⁴ Ahogy ma már jóval kritikusabb szemmel tekinthetünk Napóleonra, mint a romantika nemzedéke, s ezért nem rójuk fel senkinek sem, hogy egy idő után szembefordult az Európát örökös háborúzásra kényszerítő császárral, ugyanúgy elvethetjük a világot megváltó forradalmi kísérlet mítoszát is, és nem kell minden nemes emberi törekvés elárulásával vádolnunk azokat, akik egy idő után a forradalom lezárására, befejezésére törekedtek. Ha elvetjük mind a romantikus, mind a leninista mítoszokat, akkor Fouchét és Talleyrand-t sem kell az árulás megtestesítőinek tekintenünk. Miért kellene erkölcsileg elítélnünk e két rendkívül tehetséges, hivatásos politikust, akiket az európai történelem egyik legnagyobb forradalma egy időre ugyanúgy magával sodort, mint kortársaikat, a forradalom kudarcát után azonban a legkülönbözőbb, egymást követő politikai rendszerekben próbáltak meg emberi életkörülményeket teremteni honfitársaik számára, az ideális megoldások helyett immár az optimális megoldásokra törekedve? Rendkívüli „túlélési képességüket” sem magyarázhatjuk azzal, hogy a „romlottságot” és a „bűnt” testesítették meg, hanem inkább azzal, hogy olyan törekvéseket képviseltek, amelyeket a francia politikai elit, sőt a francia társadalom nagy része is helyeselt.

1815. július 6-a éjszakájának „pokoli látomását” megpillantva Chateaubriand arra is gondolhatott volna, hogy Fouché olyan rendőrminiszter volt, akinek nem a kinevezése kellett riadalmat, hanem a leváltása. Véres forradalmi tapasztalataiból okulva mindig arra törekedett, hogy a politikai megtorlást olyan minimálisra csökkentse, amennyire csak lehetséges. Nem a fejedelmet szolgálta, hanem az államot, nem Napóleon, hanem a társadalom érdekeit tartotta szem előtt. Olyan állam volt az ideálja, amely erős és lehetőleg mindent nyilvántart, de csak akkor avatkozik bele a társadalom életébe, ha ez elkerülhetetlen. Ahogy Fouché a belpolitikában próbálta korlátozni Napóleon hatalmát, úgy intette Talleyrand újra meg újra mérsékleltre a császárt a külpolitika területén. Nem olyan Európában kívántak élni, amelyben állandósulnak a háborúk, s az egyik állam kénye-kedve szerint elnyomja a többi, hanem olyanban, amelyben a nagyhatalmi egyensúly védelmezi a tartós békét. Anélkül, hogy idealizálnánk e két politikust, el kell ismernünk, hogy humánusabb és racio-

⁷² Fekete Sándor: *A nagy francia forradalom*. Budapest, 1972. 153.

⁷³ Fekete Sándor: *Hőség hava*. In: Rivalda 71–72. Kilenc magyar színmű. Budapest, 1973. 249., 263.

⁷⁴ Malia, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York–Toronto–Oxford, 1994. 225.

nálisabb világot próbáltak teremteni annál, amilyent Robespierre vagy Napóleon biztosított a franciák és más európai népek számára.

Nem a „romlottság” lépett be a „bűn” karjára támaszkodva azon a Saint-Denis-i éjszakán XVIII. Lajos szobájába a dühöngő Chateaubriand szeme előtt, hanem a francia forradalomból kinőtt politikai vezető réteg két legtehetségesebb képviselője. Azt a nemesi és polgári származású előkelőséget képviselték, amely már nem születésének, hanem tehetségének és vagyonának köszönhette vezető szerepét. Ez a politikai elit irányítja majd Franciaországot a következő száz év folyamán. Ha Chateaubriand-t nem vakítják el szenvedélyei és emlékei, akkor maga is beláthatta volna, hogy XVIII. Lajos jól teszi, hogy vezető szerepet biztosít a forradalom és a császárság e két vezető személyisége számára új kormányában. Ebben az esetben ugyanis a régi rend visszaállításáról álmodozók csalódní fognak, a megtorlás korlátozott lesz, az ország békére fog törekedni, s a forradalom legfontosabb, mert fenntartható vívmányait, a jogi egyenlőséget és a képviseleti rendszert semmi sem veszélyeztetheti.

PÉTER HAHNER

“...Vice Leaning on the Arm of Crime ...” Chateaubriand in Saint-Denis

On the night of 6th of July 1815 in Saint-Denis one of the greatest French writers, Chateaubriand, watched helplessly as two of the most ill-famed ex-ministers of Napoleon, Talleyrand and Fouché entered before him the room of the new king, Louis XVIII. Later he stigmatized them in his memoires as „vice leaning on the arm of crime.” In this study the author examines the time and place of this famous scene. Why was Chateaubriand oddly frustrated in those days and especially in that moment when he set eyes on these personalities? What were their relationships in the years of the first French Empire? What was Saint-Denis in the eyes of the writer in 1815? Whom did Chateaubriand remember when he tried to enter the room of the king? And last but not least: why was his phrase quoted again and again in the last two centuries by so many historians, politicians and writers? These are the questions the author attempts to answer in this study.